Втора глава

ПРОИЗВОДИТЕЛНИЯТ ПРИНЦИП.

Социална структура и човешки капитал

За стабилността на обществото и за светлата му перспектива от изключителна важност е пропорцията, просто казано, между *работещите и неработещите* – между трудово-производителната част на населението и онова, което е само или преди всичко консумативно. Консумативно е в смисъл, че потребява жизнени блага и обществени условия, но не участва в процеса на тяхното обществено производство и натрупване, възпроизводство и иновация, съхраняване и развитие.

Доминиращо консумативни – по естествени причини – са децата и все още младите хора, вече много възрастните и старите хора, инвалидите и болните, умствено и психически недоразвитите. Доминиращо консумативни са принудително безработните, на които обществото им отнема възможността да се реализират чрез обществено-организирано производство, чрез съответен труд, професия и кариера. Доминиращо консумативни и дори паразитиращи – вече по социални причини или като свой личен избор – са нежелаещите да работят, девиантните и криминалните, лумпенизираните.

Социално изключените, маргинални и аутсайдери, също са доминиращо консумативни: (1) в единия случаи, когато са обект и жертва на обществена дискриминация; (2) както и в другия случаи, когато са социално маргинални и изключвани, поради тяхната културна или религиозна дезинтеграция, поради неграмотност и примитивност, поради гето-обособяване и капсулиране, поради цивилизационна несъвместимост.

Работещите произвеждат с труда и усилията си обществени блага за самите себе си, но и за хората, които не участват в обществено-полезен труд, за съответните непряко производителни дейности и институции. Работещите създават нужния обем средства за живот и дейност, създават масата от стоки и услуги, по-общо – създават обществените условия и блага като цяло. След това държавата и гражданското общество – чрез институционализирани и формализирани или чрез неформални общностни механизми – разпределят и преразпределят тези блага и средства

– както към работещите и обществено продуктивните[1], така и към всички останали в обществото.

Критична маса на производителния труд – в общата демографска рамка

Във всяка конкретна обществена ситуация съществува *критична маса* на производителен труд. Под тази маса произвежданите обществени блага вече не могат да достигат за поддържане стандарта на живот на населението, на качеството на живота, още по-критична е липсата на средства за социални и икономически инвестиции, за развитие и разгръщане.

Затова в демографията е от такава комплексна важност съотношението между население *във* и население *извън* трудоспособна възраст. Затова в икономиката е толкова важен общият показател за производителност на труда и сравняването по този показател с другите страни и икономики. Затова за властта е толкова важна пропорцията между реално заети, официално и неофициално безработни, неактивни в трудоспособна възраст. Затова за пазара на труда са толкова важни възможностите за младежки и пенсионерски труд, за съвместяване на няколко работи, за майчинския труд, за гъвкавите форми на заетост, за официалния и нелегитимния труд и заетост. И всичко това е в системната социологическа координата за възпроизводството на населението като икономически, трудов, производителен ресурс за икономиката и обществото като цяло.

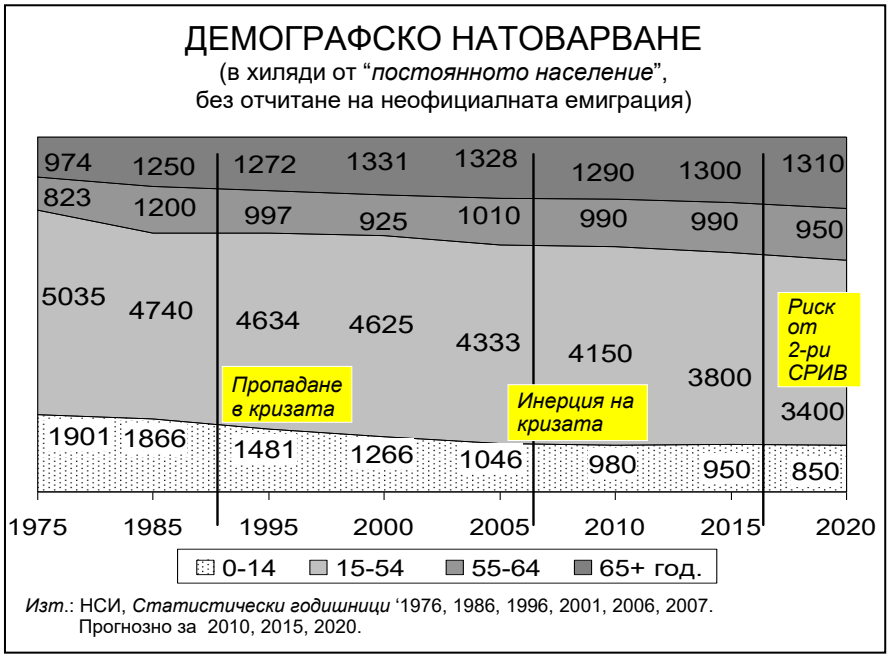

Изт.: НСИ, *Статистически годишници* '1976, 1986, 1996, 2001, 2006, 2007. Прогнозно за 2010, 2015, 2020.

Проблемът за потенциалния трудово-производителен контингент и ресурс в обществото стои в общата демографска рамка на възрастовата структура на населението, нейното възпроизводство, тенденциите към подмладяване или застаряване. Сега населението на България не просто застарява, то бързо остарява. Общият *коефициент за възрастова зависимост* не показва това. Стойността му дори се подобрява – 46,2 през 2002; 44,9 през 2004; 44,3 през 2008.

Това обаче е съвсем измамно – коефициентът формално се подобрява, но социалният и икономическият ефект скрит зад него е катастрофален. Причината е, че младите кохорти много се свиха, докато в горната част на средните възрасти сега са най-многолюдните кохорти (резултат от *бейби-бума* след II-та световна война, 50-

[1] Вкл. към работещите ученици и студенти, към работещите пенсионери; вкл. към ангажираните с домашен труд.

те и 60-те години на XX век). Те предстои за излизат от своята активна възраст до 5-10-15 години. И тогава коефициентът *рязко ще се вложи*. Точно тогава пенсионерската гражданска маса ще набъбне изведнъж и наистина ще претовари всички структури за подпомагане, пенсионната система, институциите на здравеопазването.

Всъщност сега тенденцията е рисково негативна. Това ясно се вижда, ако *коефициентът за възрастова зависимост* бъде разделен на своите два компонента – (1) отделно спрямо младите, до 14 години; (2) отделно спрямо старите, над 65 години. И после те поотделно да бъдат съпоставени както спрямо масата на активните средни поколения (15-64 годишни, потенциално трудоспособни и производителни), така и помежду си.[2]

При такова подразделяне ясно се вижда негативната тенденция и критичният праг, над който България вече се е надвесила. През 1980 младите са били с 300 хил. повече от старите. Ако това е било удържано, то сега структурата на населението е щяла да се възпроизвежда устойчиво, без съществено увеличаване или намаляване на на селението като цяло.

Това всъщност би бил европейският модел, от който ние рязко сме се отклонили, пропадайки надолу към депопулация, към рязко застаряване на активното население и общо на населението, особено на образованите, производителните и социализираните слоеве на населението в България.

През 1995 пропорцията вече е обърната във вреда на младите кохорти – старите стават повече с 300 хил. души. Ето го началото на демографското пропадане. Тези млади кохорти вече видимо не са достатъчни, за да заместват зрелите и старите поколения. В перспектива от 15-20 години предстои рязко застаряване на населението като цяло, а след още 15-20 години предстои рязко свиване на населението като брой.

Методически това означава, че е нужно сега динамичните редове да не спират в 2009 г., а да продължават задължително до 2020-30, и след това до 2050-60 г. Самото спиране на динамичния ред би било скриване на заплахата, отлагане на тревогата.[3]

От горната демографска структура по възраст следват множество политически въпроси, както и нужда от бързи и умни решения, с ясна воля за практическо реализиране на съответните цели.

Например, как да се *опазват малкото деца*, които се раждат? Доколкото всяко едно от тях придобива все *по-голяма индивидуална* ценност – не само за своите родители (все по-често единствено дете, все по-често родено на висока родителска възраст), но и в общонационален и в общодържавен план – с оглед нуждата от възпроизводство на гражданския и трудовия ресурс, на професионалната структура на икономиката и обществото.

Как тези деца не просто да бъдат опазвани от болест и инвалидност, от девиа-

---

[2] Още през 2004-2005 г. в своите доклади изразих това ново методическо изискване към надеждната национална статистика и нейното публично интерпретиране. За съжаление единственият анализ, в който видях, че това ясно е направено, е от 2006 г.: *Икономиката на България и ЕС. Догонващо*... Ангелов, Иван и кол. С., 2006, с. 143.

[3] Изпреварващи статистически редове се дават в някои демографските прогнози на НСИ, но те се публикуват рядко. Достъпът до изключително важна такава информация е крайно затруднен, вкл. законово е ограничен.

ция и асоциалност, от малограмотност и социална изключеност? Но и да биват заредени със съвременна образованост и култура, с цивилизовани граждански нагласи, със социални умения и комуникативност, с обществена интегрираност и гражданско самочувствие, с трудова мотивация и професионална подготовка, с амбициозност и висока производителност, с институционална и политическа културност, с гражданска адаптивност и моралност. Всъщност въпросът е как тези все по-малолюдни млади кохорти да бъдат *зареждани индивидуално и общностно* със съвременен и активен човешки капитал?

България вече е в период на изявена *обратнопропорционална* зависимост: колкото по-малко деца се раждат, толкова повече грижа е нужна за нормалното и пълноценното им израстване, за гарантиране на добрата им интеграция в обществото, за подготовката и включването им в стойностни трудови занятия и професии. Колкото по-малко деца се раждат, толкова повече грижа е нужна за тяхната подготовка и включване в социализирания и производителен контингент на населението и обществото.

Очевидно е, че малобройните млади поколения трябва да бъдат обект на все *по-ясен и неотменим приоритет* – за обществена грижа, социализиране и възпитаване, създаване на възможности за обществено-полезна лична реализация, за мотивиране и интегриране. Обратното, ширещото се нехайство спрямо младите поколения и тяхното нормално развитие, примирението с откъсването на значителни части от тях и въвличане в девиация и асоциалност, в престъпност и лумпенизация, е наистина *отсичане на клона*, върху който стоим като общество и държава, като народ и нация.

Всичко това не може да стои далеч от въпроса: как обществото да обгрижва *отговорното и доброто родителство*? Подпомагайки младите родителски домакинства, охранявайки майчинството, ангажирайки бащинството, стимулирайки първото и особено второто дете – не само материално, но преди всичко морално, ценностно, психологически.

От *<u>една страна</u>*, ясно разграничавайки родителството, което *уврежда* децата си, злоупотребява с тях, безотговорно е към тях – волно или неволно, осъзнато или в инерцията на живота и модите. В особено тежките случаи и *спасявайки* децата от собствените им родители и близки – чрез отнемане на родителски права, чрез забрана на достъп на родителя до детето, чрез извеждане на детето от домакинството и семейството. Това са екстремни решения, които са предвидени като възможност чрез модерен закон за закрила на децата, приет в България през 2000, изграден е институционален механизъм за практическо приложение от 2003 г., но за жалост все още я няма повсеместната и оперативна практика.

От *<u>друга страна</u>*, стимулирайки родителите, които полагат системни и цивилизовани грижи за добрата образованост, за разностранната културност, за модерната професионализация, за интегрираността и трудоспособността на своите деца. Подпомагайки семейните бюджети чрез помощи или чрез данъчни преференции, заради реалните родителски разходи в полза на децата. Повдигайки обществения престиж на доброто родителство – за жалост това сега е оставено на моралната инерция и на естествения рефлекс у хората. Регулирайки масовите търговски медии за да се съобразяват повече със детската аудитория, с нуждата тя да бъде възпитавана и интелектуално развивана – съответно по-малко да заливат децата ни с жестокост и

насилие, вулгарност и грубост, примитивизъм и асоциалност. Съвременната ни държава се е оттеглила от задълженията си в тази сфера – има опити да се правят полезни неща, но те са редки, частични, бързо затихващи.

Има и други изключително актуални въпроси като например, как да се пълнят *пенсионните и осигурителните фондове*, при условие, че работещите в България рязко намаляха до около 3 млн. Докато масата на пенсионерите също се доближава до това число – 2,5 млн., а в перспектива от 10-15 години ще станат много повече, особено след пенсионирането на най-многолюдните поколения.

Тук демографската зависимост директно се превръща в икономическа зависимост – активните работещи вече са критично недостатъчни и ще стават още по-недостатъчни, за да пълнят фондовете за неработещите, за рязко раздуващата се група на пенсионерите, заедно с групата на инвалидите и нетрудоспособните, заедно и с класата на „*лентяите*"[4], заедно и с групата на девиантните и криминалните, които имат „нетрудови" доходи от просия, проституция, престъпност.

Това е проблем на всички страни от ЕС. Но той отново с особена сила се проявява тук, в България. Поради критичните измерения на нашата демографска криза, както и поради лумпенизацията на голяма част от населението, вкл. в младежка и в активна възраст.

Това са само няколко примера за това как дебалансираността в демографските структури директно става *политически и макро-управленски* проблем. Вече не само на нивото на възпроизводството на населението самò по себе си, но и в обхвата на обществените отношения, в сферата на неикономическите фактори за икономическа ефективност, в системата за социално подпомагане и осигуряване, в общото ни гражданско самочувствие и усещането ни за младежка или старческа перспектива на обществото ни като цяло.

Приемственост в обществото и балансът между поколенията

Проблемът за възрастовото демографско заместване в обществото, както и за пропорцията между трудоспособно, реално производителното население и нетрудовата маса от населението, ясно се проецира в поколенческата структура на обществото и нейната динамика.

Става дума, ***първо***, за динамиката на поколенческата структура в обществото – дали то става застаряващо, по-малко мобилно и консервативно, или обратно, остава достатъчно младо и жизнено, мобилно и адаптивно. ***Още***, за отношенията между поколенията – за близостта и солидарността между тях или за скъсване на приемствеността, за отчуждаване и дори за взаимен страх и враждебност. ***Още***, за способността и желанието на младите заместващи поколения да поемат от възрастните обществено-значимите дейности, вкл. възпроизводството на населението и нацията, раждането, отглеждането и социализирането на достатъчно деца. ***Още***, и за приемствеността между поколенията като ценности и манталитет, като начин и стил на живот, вкл. като интегрираност към държавата и нацията, като форми и ефективност на участието в икономиката и производството на обществените блага.

---

[4] Виж Мирчев, Михаил. *Две нови класи в структурата... С.*, 2008.

Всичко това е едно от базовите обществени измерения за *степента на интеграция* в обществото, в икономиката и държавата. Гражданска интеграция, която устоява на динамиката и промените, или която се пропуква, отчуждението надделява, хората се атомизират. *Проблемът за интеграцията* в съвременните общества минава през проблема за отношенията между поколенията: (1) в трудово-производствения процес; (2) в морално-ценностната сфера; (3) в политиката и институциите на властта; (4) в жизнеността или затихването на нацията; (5) в цивилизационната идентичност.

Поколенията и техните вълни на възпроизводство в реалното общество са основен демографски и социологически проблем – както в ракурса на обществото като цяло, така и в диференцирания профил на отделните страти и класи, на професионалните общности и съсловия, на религиозните и етно-народностните общности, на нацията и сегрегиращите се национални малцинства.

В демографски смисъл поколението е възрастов слой, който се следи от държавната статистика, определян от разликата в годините между родителите и децата. Този възрастов интервал сега у нас е от порядъка на 20-25 години. По същество той зависи: (1) от периода, през който юношите съзряват и се включват в обществения живот; (2) от средната възраст за встъпване в брак (семейно съжителство) и за раждане на първите деца; (3) от времето, в което се започва системна трудова дейност.

Възрастните поколения постепенно биват заместени от идващите след тях млади поколения. Основен коефициент, характеризиращ възпроизводството на населението, е така нар. „*демографско заместване*" – съотношението на възрастовата кохорта, която навлиза в активен обществен живот (15-19 год.) спрямо възрастовата кохорта, която излиза от активен живот (сега 60-64, но скоро вероятно 65-69 год.). Другият важен показател за възрастовата структура на населението, както вече се каза по-горе, е коеф. на „*възрастова зависимост*" – съотношението между кохортите, които са в трудоспособна спрямо младото население под трудоспособна възраст и спрямо вече остарялото население над трудоспособна възраст. Третият структуроопределящ демографски коефициент би трябвало да е за „*икономическа активност*" – но е нужно той да бъде разширен по обхват и диференциран. Важно е да се мери съотношението между така нар. „работна сила" (заети плюс регистрирани безработни) и спрямо обезкуражената безработица, и спрямо друга нерегистрирана безработица, както и спрямо незаетото население в трудоспособна възраст независимо от причината и незаетото население като цяло в обществото.

Постепенното заместване на поколенията има не само *количествено* измерение. Не по-малко важно е *качественото* измерение – след поколенческото заместване как се възпроизвежда структурата на населението. Качествената структура на населението – като здраве и жизнеспособност, като трудоспособност и производителност, като професионална структура и заетост, като степен на образование и квалификация, като трудови и граждански добродетели, като социализираност и гражданска идентичност, като институционална грамотност и гражданска активност, като етно-народностна и цивилизационна принадлежност.

От социологическа гл.т. поколението е съвкупност от хора (приблизително на една и съща възраст), които в отделните периоди от живота си: (1) са били *свидетели или участници* в едни и същи доминиращи обществени събития; (2) притежават обединяващи ги *биографични обстоятелства* – в детството и младостта, в

зрелостта; (3) имат специфични общи елементи в *ценностната си система* и манталитета, в гражданската си изява и идеологизираното мислене; (4) във формите и *маниерите на своето поведение*, интимен и семеен живот, социална мобилност; (5) в *своята трудова и професионална* дейност и кариера, формата на доходи, самореализацията чрез труда и професията; (6) имат чувство за *поколенческа принадлежност*.

Карл Манхайм в „*Поколенческият проблем*" (1928) постулира, че дадено поколение обхваща хората, които (1) живеят в едно и също социално-историческо пространство, (2) на една и съща възраст са преживели едни и същи обществени събития (напр. военно или следвоенно време, обществена криза или благосъстояние, стабилност или промяна на политическата система, господстващи идеологии). Тези хора стават поколение, доколкото (3) имат подобни светоусещане и схващания, (4) общ стил на живот и образци на действие. Всичко това развива (5) чувство за поколенческа общност и чувство за принадлежност.

Различните специфични обективни обстоятелства – особено през детството и младостта, когато се формира личността, придават специфичен субективен облик на следващите едно след друго поколения. След това, в по-късните житейски периоди закономерността се обръща – специфичните субективни поколенчески нагласи и стереотипи са причина едни и същи обществени условия и обстоятелства да бъдат преживявани и интериоризират по различен начин от отделните поколения. Типични са разликите: (1) между военни и следвоенни поколения; (2) между поколението от началото на социализма (50-60-те) и поколението от зрелостта и края му (70-80-те години); (3) между поколенията, които са строили „*развит* социализъм" и сега тези, които правят „*либерална* демокрация"; (4) между поколението, което се ражда с интернет и новите ИКТ (digital *native*) и предишните поколения на книгите (digital *emigrant*). Една е обществената ситуация, но тя се свърза с *различни обяснителни, ценностни и поведенчески* модели.

Последователността на поколенията сама по себе си е фактор за социална промяна – доколкото смяната на доминиращото поколение на възрастните с идващото по-младо поколение променя повече или по-малко господстващата ценностна система и образците на поведение. Разбира се, тези процеси на подмяна и обществена промяна имат пъстротата на конкретната класова, професионална, съсловна, етно-народностна, културно-цивилизационна диференциация в обществото.

Във всеки конкретен процес на социална и обществена промяна отделните поколения: (1) имат различна статусна позиция; (2) в различна степен са включени в общественото управление; (3) различна е икономическата им сила; (4) различни са възгледите им за желаните и възможните обществени структури и отношения, институции и норми; (5) различни са формите им за гражданско организиране, инициатива и активност.

От тези различия произтичат два основни проблема в отношенията между поколенията:

От <u>*една страна*</u>, това е проблемът за *приемствеността и възпроизводството* на обществената система чрез взаимодействието между поколенията. Всяко следващо поколение акумулира натрупания социален опит и продължава в една или друга степен наследената дейност, като в цялост и в края на краищата внася обновяване и промени в нея. Така става възможен обществения прогрес или се изпада в

риск от обществен регрес. Поколенческите отношения всъщност са техен механизъм на реализация.

Приемственост между поколенията е налице дори и при най-резки промени в социалните и политическите структури, в идейните и нравствените норми. Най-силно и устойчиво тази приемственост се проявява в родово-семейните общности, както и в етно-културните общности – със силно чувство за самосъхранение;

От *<u>друга страна</u>*, това е проблемът за *различията и противопоставянето* (вкл. за конфликтите) между поколенията. По-възрастните поколения в по-голяма степен са носители на консервативното и стабилизиращото начало, а по-младите – в по-голяма степен са носители на критично-преоценъчното, на обновяващото и динамизиращото начало в обществото. Разбира се, в различните общества тази специфика се проявява в специфични степен и форми.

В периоди на <u>устойчив обществен живот</u> и слаба динамика в начина на производство и технологиите, както и при ограничени миграционни процеси, различията между поколенията не засягат съществени характеристики в начина на живот, манталитета и мисленето на отделните поколения. При такива условия *доминира приемствеността* между тях. Младите като правило са в *лична зависимост* от своите родители – в икономически и битов план, при възприемане и спазване на строгите норми на обичайното право, нравствеността е силна, има респект към семейно-родовите и класово-статусните правила за поведение, към авторитетите и общностните символи. Младите в такива общества наследяват и консерватизма от възрастните, твърдите норми за приемственост са валидни и за тях, уважението към реда и йерархията обединяват поколенията.

Такава е ситуацията в земеделските докапиталистически общества, в съответните им патриархални общности. При тях разликата между поколенията е минимална и всяко следващо поколение възпроизвежда начина на живот, трудовата структура и умения, ценностните представи и вярвания на предишните. Такава е ситуацията и в съвременните общества, когато в семейните отношения са силни патриархалните модели, когато има не само силна емоционална и духовна връзка, но и общност в бита на младите и старите поколения.

В периоди на <u>обществени катаклизми</u> (войни и революции, смяна на типа общество, икономически кризи, радикални политически или религиозни реформи) или на шеметно технологично развитие, на ускорена индустриализация и урбанизация, масови миграционни процеси, както и при омесване на култури и ценностна дезориентация – в такива периоди между поколенията *рязко се увеличават различията*. При това се засягат *същностните* им характеристики – понякога радикално се променя начинът на живот, ценностните доминанти, обръща се оценката за миналото и бъдещето, отношенията се объркват и разбъркват. Натрупват се прояви на отчуждаване и разделяне между поколенията, стига се до така нар. „*конфликт* между поколенията”, стига се и до прояви на взаимна враждебност – така нар. „*ейджизъм*”.

В такива бурни обществени периоди на промяна и преход значително се скъсяват поколенческите вълни на подрастващите – в социално-психологическо и социологическото си измерение те следват през 10-ина години, вместо през демографските 20-25 години. Пример за това е ситуацията в България и огромните поколенчески различия между завършващите училище през 70-те – оптимистично „социалистическо”

поколение; 80-те – напрегнато поколение от стагнацията и кризата на социализма; после през 90-те – поколението на еуфорията от освобождаването и големите надежди; и сега през първото десетилетия на XXI век – поколението на либералната криза, скептичния реализъм и виртуалното бягство.

През периоди на преход в отношенията между поколенията *доминира различието*, възниква повишена конфликтност и острота на сблъсъка между тях – в сферата на управлението; в науката и изкуството; в училището и университетите; в производствените колективи и пазара на труда; в сферата на забавленията и свободното време; в комуналното и битовото пространство; дори и вътре в не малка част от семействата, в отношенията между родители и деца, между братя и сестри.

Младите стават естествен масов носител и изразител на *радикализма* в обществените промени – доколкото те не са обременени с носталгия по миналото, с принуда към лична преоценка или изискване рязко да променят стила си на живот и мислене. Младите са много *по-мобилни и адаптивни* към новите условия, заедно с това те са и много по-лесно *манипулируеми* от страна на „продавачите на прогрес". И при двата случая мнозинството на младите е или е използвано като: (1) активна сила, която възприема и утвърждава новите форми на обществен живот; (2) сила, която гледа към бъдещето и без особени задръжки е склонна да отхвърля или поне да пренебрегва миналото. Това има своите както положителни, така и отрицателни страни, но при всички случаи е гражданска енергия за промяна, е усилие към развитие.

В такива периоди на интензивни и качествени обществени промени се наслагват два процеса: (1) *ускорено идващи* млади поколения – те се различават значително, а в някои свои черти и радикално от предходните; *заемат бързо* значимите социални позиции като с това *преждевременно изместват* средното поколение и маргинализират възрастните; (2) наред с бързо *променящи се стереотипи на всички* поколения, които под натиска на променената обществена среда трансформират и мисленето си, и представите си, и реакциите си, и профила на социалната и гражданската си активност. От това, че всички поколения така или иначе го правят, отново се оказват облагодетелствани младите поколения – допълнително се напомпва гражданското им самочувствие, провокира се усещането им за *поколенческо превъзходство и високомерие*. И така се стига до случаите, когато различията между поколенията прерастват в поколенчески конфликти, бързащите млади стават пряка заплаха за възрастните, поражда се взаимно пренебрежение и страх, взаимно отчуждаване до степен на враждебност.

Разбира се, отделното поколение не е хомогенна общност. Обособяването на поколение е форма на диференциация на населението въз основа на един първичен биологичен белег – възрастта. Индивидите от всяко поколение, израствайки при съответно състояние на обществената среда, акумулират и нейната вътрешна противоречивост. Ето защо всяко поколение се *диференцира вътре в себе си* съответно на господстващата в обществото социална стратификация – по имуществен и собственически, професионален и образователен, политически и властови, етнонародностен и религиозен, културен и цивилизационен признак. В тази връзка Манхайм изрично подчертава (1952), че възможността за конфликти е както *вътре* в отделното поколение, така и *между* поколенията, а в парадигмата за класовите конфликти (Карл Маркс, Ралф Дарендорф) всяко поколение вътре в себе си е *класово* диференцирано.

Възрастовата стратификация е по-стара от социално-груповата. Разделението на труда в първобитното общество става в зависимост най-вече по биологичните признаци възраст и пол, физическа сила и трудоспособност. С прехода към класово-антагонистично общество възрастовата стратификация придобива подчинено значение. Сега, в условията на Глобализация, технологична динамика, отворен свят за миграция, при изключителната роля на масовите медии и на освободената информация и комуникация, значимостта на младите поколения рязко се увеличава.

Съвременното общество има все по-осезаемо младежко лице, при бързото обновяване на социалните форми, младите поколения упражняват *нарастващо влияние* – (1) чрез нови ценностни доминанти и авангардизма на младежката субкултура; (2) чрез модата и спорта; (3) чрез младежкия стил на живот; (4) чрез бума на информатиката и новата комуникация, чрез компютризацията и новите технологии; (5) както и чрез непознатата досега мобилност в рамките на цели континенти, а вече и по целия свят. Всичко това са по същество младежки явления, масовият им социален носител са младите поколения. Възрастните поколения се оказват ***в зависимост*** от младите и са принудени да се *адаптират към тях*, към техните ценности и поведенчески модели.

В същото време младите са носители и на *консерватизъм*, в част от случаите дори и на ***връщане към уж архаични*** цивилизационни модели. В лоното на западната високотехнологична и хипер-потребителска цивилизация, днес именно младите са: (1) активистката сила за връщане към духовното начало, вкл. чрез модите на източните религии, вкл. чрез връщане към богомилството, дъновизма и Бялото братство; (2) активно се борят за спиране на технологичния прогрес във вид на ГМО, хранителни консерванти и добавки; (3) младите днес съставляват набиращото масовост, организираност и сила анти-глобалистко политическо движение; (4) както и движението за спиране на промишленото замърсяване, за да се спре затоплянето на климата и екологичната катастрофа; (5) младите са активните при възраждане на патриотични и националистични движения, при търсене корените в родната култура, при намиране на модерни форми за така нар. „културен консерватизъм”[5]; и т.н. Мисля, че става дума все за прояви на *здравословен консерватизъм*, който се стреми да възпира форми на разрушителен рисков „прогрес”, на самоцелен растеж и „развитие”, на опасно бъркане в корените и сърцевината на природата.

В тази връзка е полезно да си припомним типологията на трите вида общества, според Маргарет Мийд (1950). Тя разграничава няколко категории култура (в системен обществен план), които от своя страна детерминират съответни типове отношения между поколенията в обществото:

(1) „*пост-фигуративна*“ култура – културен застой, едновременно има поне три поколения.

Тези 3-4-5 съвместно живеещи поколения са *еднотипни*. Децата, заедно с възрастните, се учат и възприемат като предопределени ценностните образци и моделите за поведение от по-далечните си предци. Това е доминиращ модел в примитивните общества, общо в докапиталистическите пред-индустриални епохи.

---

[5] Според максимата на Даниел Бел.

Това е доминиращ модел и сега, но само сред някои религиозни общности и етно-национални малцинства, които живеят компактно и отделено от останалите. В условията на Глобализация бе възбуден обратен процес на връщане към някои примитивни племенни и феодални форми на обособяване – използва се терминът „трайбализъм";

(2) „*ко-фигуративна*" култура – има съществени различия между поколенията, в начина им на живот, в ценностите и моделите за поведение.

Различията се генерират в съвременността. Те се приемат за нещо естествено и в общи линии полезно. В обществото има дух към развитие и усъвършенстване, но постепенно и премерено.

Продължават да доминират възрастните поколения, които определят и границите на младежката иновация, контролират приемливостта на формите й. Самото развитие и обновяване не е напълно освободено от така нар. „патернализъм". От друга страна младите открито и съзнателно търсят нови модели, упражняват натиск върху възрастните, демократизират патерналистичната система на поколенчески отношения.

Това е доминиращ модел в големите цивилизации с развита и динамична обществена структура; при индустриализация и урбанизация на обществото; при динамично развитие на техниката и комуникациите; при отваряне на възможности за трудова и гражданска мобилност; при възможности за интензивен културен обмен; при демократизиране на институциите и на йерархиите в обществото; при отваряне на простор за действие на активни социални мрежи и всякакви форми за демократично гражданско сдружаване и активност;

(3) „*пре-фигуративна*" култура – има същностни различия между поколенията, трудна съвместимост между тях.

Това става в условия на радикални социални промени, които поставят възрастните поколения в ситуация на *обективна маргинализация* и принуда към ценностна адаптация. Те принудено отстъпват място на младите. Младите поколения стават масовия социален носител на новото в начина на живот, в доминиращите обществено-приемливи ценности и модели за поведение.

Това е доминиращ модел в периоди на глобални обществено-политически промени или съвременни общества с изключително висока динамика на технологично обновяване, информационен обмен и масови миграционни процеси – в междудържавен и вече в световен мащаб.

В такава ситуация се натрупват дори *отношения на враждебност* между младите и старите поколения – между значителни части от тях. Вече се спомена понятието „*ейджизъм*", означаващо обществени ситуации, при които има не просто различие и отчуждаване, но и враждебност, не просто взаимен страх и неразбиране, но и форми на възрастово привилегироване на младите и дискриминация спрямо възрастните.

Младите често гледат на старите пренебрежително, дори с бездушна жестокост. Те се стремят към бърза и висока кариера, като агресивно изтласкват възрастните. Обратно, старите поколения гледат на младите със страх от силата им и със завист заради твърде рано заеманите обществени статуси и властови позиции. Това е крайна форма на откъсване на поколенията едно срещу друго, на конфликтност между тях в обхвата на обществото. Разбира се, не става дума за младите и старите поколения като цяло, но за значителни части от тях. Толкова големи части, че в об-

ществените отношения да се усеща напрежение – в твърде много практически ситуации социалната конфликтност има лицето на междупоколенческа.

В такава обществена ситуация вътре в поколенията става все по-осезаемо статусното, класовото и професионалното, образователно-културното, етно-народностното и цивилизационното разслояване. То също придобива форми на несъвместимост и взаимна враждебност. А това са все процеси на дезинтегриране и загуба на идентичност, на отчуждаване от обществото като цяло и от държавата по принцип.

Горната обществена типология има изключителна актуалност. Доколкото вътре в съвременното общество става поляризация, раздалечаване до степен на скъсване на социалната връзка: (1) между свръхбогатството и мизерстващата аутсайдерска бедност; (2) между свръхобразованите и затъналите в неграмотност и примитивност; (3) между модерните хора от цивилизацията на XXI век и изоставащите в така нар. „ново средновековие"; (4) между света на еманципираните хора, търсещи пълноценна индивидуална реализация и света на хората, които се връщат към примитивни форми на лична зависимост и подчиненост; (5) между света на хората, за които детето е висша ценност и отговорност да бъде заредено с човешки капитал за успех и света на хората, за които децата са физическа инерция или груба социална принуда, които обричат децата си на бедност и изолация, на непълноценност и асоциалност.

По-нататък в книгата, когато се търсят конкретните социални и обществени, етно-народностни и цивилизационни проекции на демографската криза, се използва тази базова типология – разделението на обществото на различни поколения, степента на солидарност и приемственост между тях или отчуждение и враждебност, разкъсването на връзката между поколенията и атомизацията на младите. Това е важно от хуманна и социална гл.т. Но е важно и методологически, за да може анализът на демографските и възпроизводствените процеси органично да съчетава микро-, мезо- и макро-равнището, за да не изчезват живите хора в системния социологически анализ, както и обратното – при анализа на нивото на делника и човешкото ежедневие да не се изпуска ракурса на обществото цяло.

Приемственост в обществото и цивилизационната съвместимост

Производителният принцип в обществото е пряко свързан с проблема за цивилизационната съвместимост в него – между отделните културно-религиозни, етно-народностни и образователно-професионални общности и слоеве, съсловия и класи. Именно обществената производителност и съзидателност или непроизводителност и деструктивност, съответно обществена полезност или рисковост, съответно интегрираност или сегрегираност, са в огромна зависимост кои и какви части от населението живеят и работят „цивилизовано" или архаично, съгласно съвременните норми и граждански стандарти или примитивно и несъвместимо с другите и с изискванията на днешните институции.

Тук, в началото, се налага въвеждане на работно понятие за „цивилизация" – доколкото това е основен същностен и структурен ракурс при разглеждане и анализ на цялата проблематика за демографските процеси и криза, за възпроизводството на населението и неговата деформация.

Съзнавам риска с използването на това понятие и подвеждането на анализа под неговата същност: ***първо***, поради високата степен на неопределеност, многоас-

пектност, многосмисловост на това понятие в социологията – наред със ситуацията в социалната антропология и историята, политологията, социалната психология и културологията; ***второ***, поради теоретичното оспорване и идеологическия ажиотаж около „*сблъсъкът* на цивилизациите" (по Хънтингтън и др. автори); ***трето***, поради идеологемата на Глобализацията за *мултикултуралността*; ***четвърто***, както и поради активността на силни международни организации за ревностна, но и доста самоцелна защита на така нар. „права на *малцинствата*".

Поемам този риск за остра колегиална дискусия поради убеждението си, че това е същностно и структурно равнище, без което в съвременна Европа не може да се стигне до корена на най-важните както демографски, така и по-общо – стратификационни и икономически, народностни и национални, интеграционни или дезинтеграционни процеси, тенденции и перспективи.

Цивилизация (лат. *civilis*, граждански, държавен) като понятие се въвежда през XVIII век – като синоним на *високо културно* равнище, висока хуманна и интелектуална култура на хората, които вече са надскочили първичната си природа, отделили са се от „животинското" в себе си. Разграничава се от варварството (barbarism), разбирано като *първобитно и племенно* общество, като *дивачество*.

Тогава цивилизацията се разграничава от *пред-капиталистическите* обществени формации и епохи – по същество от *пред-индустриалните* селски и земеделски общества, при които народът е живял в единен бит със своите животни, неотделен от земята, в пряка зависимост от сезонния природен цикъл. Цивилизацията се свързва с разцвета на градския живот през Средновековието и след това урбанизацията и индустриализацията, с масовото просвещаване и образоване, с рационализирането на живота и позитивизмът в науката, с превръщането ѝ в „*непосредствена производителна* сила", с превръщането на интелигенцията и по-късно на „*мениджърската* класа" в структуроопределящо обществено съсловие, както и с механизирането не само на труда и комуникациите, но и на бита, в последните две десетилетия и на общуването. Обобщено, това е модерната и пост-модерната епоха, когато *човекът* се превръща в „*индивид*", а после индивидът – в „*личност*" в съвременния смисъл на термините, а след това личността става и „*свободна*".

В един по-широк исторически контекст като цивилизации са означавани и онези пред-модерни общества, в които има *писменост*, в които *науките и изкуствата* са процъфтявали, в които е имало *градове* и градски съсловия, които са били ясно стратифицирани и с *знатни съсловия* и аристокрация, в които има културни и религиозни традиции.

Днес „цивилизация" си остава едно от понятията в обществените науки с висока неопределеност, с интуитивно въвеждане на различни ракурси и акценти от отделните автори. Цивилизацията е едновременно разбирана като: (1) общество, основано на разума и справедливостта (в традицията на френските просветители); (2) общество с висока организираност, развита институционална структура, правна и нормативна култура; (3) с висока материална култура, разделение на труда и процъфтяващо стоково производство (Маркс и Енгелс); (4) с религиозна и историческа, културна и езикова обособеност, идентичност и самоопределение на хората и общностите (Хънтингтън); (4) с доминираща система от морални и религиозни традиции и идеологии, в дадено общество или група общества (Тойнби).

Същностно се свързва с понятието за *култура* – с типичната материална и ду-

ховна култура, с доминиращата ценностна система и манталитет, начин на живот и обществени отношения, със степента на рационалност и роля на познанието в различните общества и обществени формации, и което е особено важно – с градирането в културното, икономическото и социалното развитие и прогрес.

За анализа тук е важно да се отиде по-нататък е да се използва понятие за „цивилизационно *разслояване*" – съответно за културна и цивилизационна „*съвместимост* или *несъвместимост*" вътре в обществото и неговата държава.

Цивилизационно разслояване вътре в едно общество има, когато в него определени слоеве и общности имат различно културно равнище, съответен различен граждански манталитет, ценности и поведение. Различни по културно равнище вътре в една културна общност (*вертикален* план), както и различни, доколкото съвместно живеят хора и общности от различни по тип културни и цивилизационни традиции (*хоризонтален* план).

Различните общности или под-общности могат да се *съвместяват* – да живеят добре заедно, да действат кооперативно, със взаимно уважение и толерантност, с умение да се вместват в общи императиви за солидарност и социална справедливост. В отношенията между тях не надделява различието. Надделява практиката и идеята за някакъв обединяващ интерес или обединяваща ги културна реалност от по-висок порядък. Надделява взаимната толерантност и култура на съвместност, взаимното доверие и зачитане на културната и религиозната им обособеност. В такава ситуация те могат и постепенно и добронамерено да се преливат една към друга или да се сливат в някаква обединяваща ги общност с по-широк мащаб и от по-висок порядък (напр. отделните етно-народностни малцинства и по-големи общности в общата им и обединяващата ги нация; напр. отделните професионални съсловия и статусни прослойки в обединяващата ги класа, основен социален слой, типична статусна позиция в стратификационния профил на обществото).

Но различието може и принципно да *разделя и противопоставя* – развивайки у различните общности взаимен страх и агресия, високомерие и пренебрежение, ксенофобия и реваншизъм. Тогава тези различни общности се оказват на практика *трудно съвместими* – между тях се вклиняват религиозни и исторически, културни и идеологически, политически и властови характеристики и идентичности. В такава практическа ситуация съседите и колегите могат да станат врагове, едната общност може да започне да изтласква другата от предприятието и учреждението, от града и общината – на практика съзнателно и последователно да провежда така нар. „етническо" прочистване. Обикновено такова поведение се комбинира и с обратно действие за силово асимилиране – чрез принуда хора от друга общност да приемат религията и системата от обичаи, чрез оженване за жена от друга общност и даване на своята идентичност на децата, чрез пряка икономическа или властова принуда.

Всичко това може да става елегантно и почти невидимо чрез икономически и бюрократични средства. Може да се прави и явно чрез ежедневно психическо малтретиране, мачкане на достойнството, нетолерантност към празници, поругаване на исторически светини и културни символи. Може да се реализира и чрез груби форми на организирана държавна дискриминация.

За анализът в тази книга от особена важност са практическите варианти за цивилизационна съвместимост или несъвместимост – в динамиката на съвременното общество. Разглеждат се отношенията (потенциални и реални) между основни етно-

народностни и религиозно-традиционни общности в България. Доколкото те съответстват: (1) на различни фази от историческото развитие на човечеството; (2) на различни обществено-икономически формации; (3) на различни религиозни и културни традиции; (4) имат съответен различен социален характер и манталитет, начин и стил на живот и работа; (5) с различно отношение са към обществото и държавата – от гл.т. на своята идентичност с тях и на своята практическа интеграция в тях.

Специално се акцентира на различията, поради които някои общности трудно се интегрират в националното културно, икономическо и политическо пространство в България – до степен дори на несъвместимост и агресивно противопоставяне. Това е важно, доколкото цивилизационното разслояване е най-дълбоката гражданска основа за конфликти по етно-народностен, историко-държавен, традиционно-ритуален, идейно-религиозен и морално-ценностен признак. Всичко това е пряко свързано с раждаемостта (количествено и качествено), с остротата на демографската криза в България, с рисковете пред българската нация и модернизиращата се икономика.

Реалното цивилизационно разслояване и нива на съвместимост в България са анализирани специално в 15-та и 16-та глава. Става дума преди всичко за цивилизационна съвместимост между класите и основните професионални съсловия, между полюсите в социалната стратификация, между някои регионални общности и нацията – в рамките на единното културно пространство в България, както и на унитарността ѝ като съвременна европейска държава. Специално се характеризира *културното равнище и специфика* на обособените етно-народностни общности. Различно културно равнище, което лимитира или отваря съответна способност за пълноценен граждански диалог, за социално сътрудничество и кооперация, за интеграция в обществото. Културното равнище и специфика са дълбока субстанциална причина вътре в хората за тяхната по-активна адаптация и по-добра интеграция или обратно, за дезинтегриране и изключване, за отчужденост и враждебност – в локален граждански, в общо-държавен политически, в над-държавен мащаб геополитически план.

Става дума за цивилизационна съвместимост, разгледана като *граждански манталитет* и специфичен начин на живот, въз основа на които обособените общности се самозатварят навътре в своята специфична културна, ценностна и поведенческа среда или имат способността и мотивацията да се отварят навън към културен обмен, към гражданска толерантност и към индивидуална, групова и общностна мобилност.

Става дума и за *историческите проекции* на основните етно-народностни и религиозно-традиционни общности, и по-точно за продължаването им от миналото през настоящето към формули за бъдещ просперитет – (1) в условията на нарастващо *напрежение и конфликтност* между основните религиозно-културни зони, преди всичко между западното християнство (католическо и протестантско) и ислямския свят; (2) както и в условията на съвременното *преселение на народите* – масирано от Изток към Запад, и продължаващо от Юг към Север.

В 15-та глава се анализира този *макро-разрез* на съвременното общество. Това е най-широката и обща социологическа рамка за анализ на демографските процеси, за осмисляне структурните проблеми при възпроизводството на населението, при експлициране на качествените и същностните характеристики на демографската криза и закономерните обществени последици от нея. В този си ракурс социалната

структура се надстроява над класовата и стратификационната структура на обществото. Това по същество е най-същностния и едновременно с това е най-обобщаващият профил на гражданската структура.

Практическата му актуалност през последните две десетилетия осезаемо нарасна. Съответните проблеми и колизии вече влизат в центъра на международната политика и геостратегии, както и в центъра на политиката в отделните държави, изправени пред дилемите на своята устойчивост и идентичност.

Динамично равновесие на обществото според структурата на човешкия капитал

Производителният принцип при възпроизводството на населението не би могъл да бъде проследен пълноценно и без още една социологическа категория, която напоследък става все по-важна в социалните анализи. Акцентира се на нейния евристичен потенциал, както и на силата й да синтезира социологически и икономически, институционални и всекидневно-човешки, психологически и ценностни, духовни и дейностни проекции, едновременно микро-, мезо- и макро-проекции. Става дума за категорията „човешки капитал".

Тя е централна, доколкото е същностна и комплексна при анализ на демографската ситуация и рискове, на нужната съответна държавна стратегия спрямо възпроизводството на населението, както и на обществения консенсус по нея. Централна и комплексна е при макро-анализ на структурно-функционалната връзка и обмен между сферата на възпроизводство на населението и икономиката, властта и общественото управление, на възможността на духовната сфера да се развива, нивото и ефективността на обществените комуникации и информационните системи. Централна и същностна е и на микро-ниво – при разглеждане на отношението към брака и семейството, устойчивостта на родителските двойки и семействата, умението за добро родителство, приемствеността между поколенията в семейството и бита, проблемите при културното наследяване и приемственост между тях.

Може да се каже, че именно чрез категорията „човешки капитал" социологическият анализ на демографската криза и деформациите при възпроизводството на населението и нацията постига завършеност и *концептуална цялост*. Това е синтетичното качествено измерение на проблематиката и на съответните обществени процеси. Качествено, доколкото описанието се концентрира не върху това *колко и какви са* хората, общностите, слоевете, поколенията, а върху това *какво могат на практика*, на какво ниво е дейностната им продуктивност, с какви способности и годност са като *субект на обществените* отношения и дейности, като *създатели на условията* на своя живот.

В 12-та и 13-та глави се прави опит да се развие концепция за социологическата структура на човешкия капитал на населението и нацията като цяло, в частност на трудовия потенциал за икономиката и сферата на материалното производство, и за всички други основни обществено-продуктивни дейности. Това се прави въз основа на натрупания досега от науката концептуален актив при разработване социологическото понятие за „*социален-културен-човешки* капитал".

Нужно е понятието „*човешки* капитал" да се уточни и доразработи, да *изкристализира* неговата структура и приложимост – не само заради методологическото изискване за комплексност и системност, но и поради прагматичната задача да се

реализира надежден и аналитично конкретен мониторинг върху посоката и процеса на интегриране на България в ЕС, върху реалните процеси на модернизация, относно реалните степен и форми на включването ни в света на благоденствието.

В процеса на динамична Глобализация[6] – като една още по-обща перспектива – има практическа нужда и съответно теоретично търсене на агрегиращи и генерализиращи системни понятия, които едновременно:

- да обхващат *комплексността* и многомерността на обществените явления, на обществено значимите дейности и мотивираността и пригодността на хората за производително участие в тях
- и да ги извеждат до равнището на *макро-системата* на обществото в процеса на неговите динамични и комплексни трансформации.

В настоящата работа понятието „*човешки* капитал" се визира именно в такъв макро-системен порядък – с широко приложима *генерализация*, при съответно високо равнище на *агрегиране*. Чрез това понятие може да се отрази едновременно снемането на макро-социалното в микро- и мезо-равнището, и обратно, извеждане на индивидуалното (личностно и групово, общностно и съсловно) до функционирането и трансформацията на системата на обществото като цяло.

Същевременно, на микро- и мезо-равнище понятието „*човешки* капитал" описва *способността или неспособността* на личностите, групите и общностите да се справят с житейските обстоятелства, да се възползват от възможностите и да постигат благоденствие, или да предотвратяват кризи и отхвърляне, да се справят с неблагоприятни обстоятелства. Най-общо наличието на човешки капитал дава шансове за изява и развитие, за адаптиране и успех. Обратно, недостигът и липсата на човешки капитал ограничава, маргинализира, обрича на зависимост или изключване.[7]

Сега е модерно успехът или неуспехът в живота да се измерва чрез материално богатство и изобилие. Човешкият капитал дава шансове или ограничава хората да постигат и удържат богатство и високо благосъстояние. Обратно, липсата на човешки капитал обрича на бедност и мизерия, а оттам закономерно – и на изключване и асоциалност. И колкото обществото е в процес на по-драматични икономически и социални промени, на политически трансформации, в толкова по-голяма степен индивидуалният човешки капитал е по-важен за удържане на благоприятни общест-

---

[6] Ако след настоящата световна криза (от 2007 досега), която по същество е криза на Глобалния Нов Ред, изграждан под лидерството на САЩ през последните две десетилетия, Глобализацията продължи в сегашната основна рамка, то човешкият капитал на България и българите ще е решаващ за догонване на по-развитите страни и народи. Ако Глобализацията бъде прекършена и се тръгне по обратния път към връщане на обособената регионалност, към възстановяване силата на националните държави, към идеологическо възраждане на нациите и патриотизма, то тогава в още по-голяма степен човешкият капитал на България и българите ще бъде решаващ за доброто бъдеще.

[7] Виж Филипов, Димитър. *Способности и социален живот*... 2005:
„*Способностите на човека са главното богатство на обществото. Те неоснователно са пренебрегвани от икономическата теория. Категориите за „човешки* капитал*" или „човешки* ресурси*", освен че имат неточно категориално значение, разглеждат проблема много едностранчиво... Способностите имат своя биопсихична и социална страна. Те са потенциални сили, които се развиват съобразно обществената среда, и са рефлексия на социалните условия на живота, чрез които на свои ред човекът се намесва в тяхното съдържание и роля*." /с. 50/

вени позиции и социален статус, за желана позитивна мобилност, или обратно – недостигът му води до пропадане в социалната йерархия, загуба на привилегировани позиции, изпадане в дълбока бедност и изолация.

Особено в обществена ситуация на нарастване на социалното неравенство и поляризация (както е през последните две десетилетия не само в България, а и в целия глобализиран свят), основна гаранция за *дългосрочен житейски успех* на хората е именно техният комплексен човешки капитал. Нито богатството, нито бедността са някаква мистерия или просто случайност.

Това става видимо, когато се проследяват индивидуалните биографии в подълга житейска перспектива. Богатството и бедността, изтласкването нагоре към елитни и привилегировани обществени позиции и социални статуси или надолу към недостиг и ограниченост, се постигат или се изстрадват закономерно. Но не само в логиката на предопределението (божествено, класово, генетично), а закономерно от гл.т. на конкретното съчетаване между житейските благоприятни или рискови обстоятелства и индивидуалните качества и способности. Става дума за съчетаване между обективните житейски обстоятелства и човешкия капитал на хората – като субекти на собствената им съдба и житейска биография.[8]

Постигането и удържането на богатство и привилегированост е житейска закономерност с два основни компонента – обществен и личностен. И колкото е по-продължителна житейската перспектива, толкова повече натежава личностният компонент. От необходим, той става *решаващ* фактор и предпоставка.

В тази книга работната дефиниция за „*човешки* капитал" е следната:

онези качества и способности,[9] умения и опит, позиции и авторитетност, статуси и достъп до ресурси и институционални средства (*активите*), включеност в граждански мрежи и обществени структури,

които позволяват на конкретната личност или група, общност или макрообщност, институция или обществена система като цяло,

да бъдат годни за ползотворна дейност и отношения, *да бъдат успяващи* и конкурентоспособни в конкретната социална и обществена среда – за да имат *успех и постижения, утвърждаване и просперитет, благоденствие и сигурност, добро качество на живот и удовлетвореност*.

Става дума все за качества и способности ***в действие***, за ефективно и ползотворно действие – при наличните обществени структури и норми, в конкретния социален и обществен контекст, чрез достъпните средства и ресурси.

Това са умения и опит, които *мотивират* към активност и инициативност, към дейност и успехи, към свобода и предприемчивост, към индивидуална, колективна и общностна реализация и творчество.

---

[8] Виж Кейстър, Лиза (Keister, Liza. *Getting rich*…Cambridge, 2005) за обществените фактори (като раса и религия, образование и семейство, професия и трудов опит, приятелска среда и култура, и др.) – едни хора да успяват в постигне на богатство и благоденствие (*winners*), а други да не успяват и да пропадат в категориите на губещите (*losers*).

[9] „*Субстрат от знание, компетентност, умения, мотивация, здраве и опит, които се придобиват в рамките на жизнената дейност на индивида. Така от решаващо значение за изучаването на тази материя е детайлното познаване на основните характеристики на човека и населението*.", с. 13.

Това са позиции и статуси, чрез които се постига *достъп* до потребителски и дейностни ресурси**,** до ветрило от практически възможности и институционални средства, хората се включват в мрежи, създават доверие, разпознавани и признавани са като „свои".

Това са авторитетност и обществен престиж, зареждащи с емоционални и морални *стимули*, което допълнително мотивира и мобилизира за предприемчивост и творчество, за самоусъвършенстване и развитие.

Относителна тежест на *физическия* и *човешкия* капитал в икономиките на икономически развитите западни страни /в %/

	1800	1913	1950	1973	1998
Физически к-л	80	68	52	43	32
Човешки к-л	20	32	48	57	68

Изт.: В-к *Известия*, 17.5.2000.

Съвкупността (*агрегата*) от всичко това, което има и е акумулирала личността, групата или общността – като своя *субектна способност и активност*. За да успее да прави стъпки към благоприятен житейски хоризонт, да се предпазва от рискове и неблагоприятни обстоятелства.

Човешкият капитал е *конкурентно предимство*. Предимство е за всички, които го имат. Но той е и *конкурентно бедствие* – за всички, които са били лишени или сами са се лишили от него. Човешкият капитал на хората и общностите детерминира конкретното *ниво на интеграцията* им в икономиката и обществото,[10] способността им да се възползват от обществения ред, от правата и наличните възможности, както и способността им да предотвратяват рискове и вреди за себе си.

Той е конкурентно предимство, доколкото се привежда в по-ускорен и ефективен оборот физическият и финансовият капитал, материализира се културният, информационният и познавателният капитал, оползотворява се така нар. „*социален* капитал" (включеност в граждански мрежи и структури, подчиняване и възползване от морални норми и споделени ценности, взаимно доверие и признаване, готовност за сътрудничество и солидарност, отвореност към социално и културно сближаване, нагласа за постигане на колективни и общи цели).

Ако трябва накратко да се дефинира *човешкият* капитал, то това е субективно и субектно *средство за производство*, или по-конкретно – „*производствената* способност и годност" на хората, групите и общностите. Като тук не се използва „производство" в тесен икономически смисъл, а в широк социален и обществен смисъл – като производство на своя живот, както и на условията за своя по-добър живот.

В тесен икономически смисъл това е дейностна годност за трудова и професионална интеграция, за пълноценно включване в стопански дейности и процеси.[11] В по-общ социологически смисъл това е съзидателна годност за „производство" на

[10] Виж *България: Социални предизвикателства*... С., 2007, с. 107, 109-112,

[11] Тази формулировка има частично съвпадение с разграничаването от Маркс на *постоянен* и *променлив* капитал. На тази основа има и основателна критика срещу тясноикономическото тълкуване на *човешкия* капитал. Дори мисълта за капиталови вложения в човешките същества от някои критици се възприема като антихуманна и недопустима, като технократично посегателство върху културните ценности и човешката свобода, като редуциране на човека до механичен компонент.

обществената среда за живот, реализация и работа, както и за „производство" на собствената биография и съдба, на стандарта на живот и качеството на живота си, на обществената си включеност и степен на интегритет, на равнището на своята житейска удовлетвореност и щастие.[12]

Натрупването или деградирането на човешкия капитал е практическо следствие от обществените отношения и структури, от мащаба на социалната мобилност, от устойчивостта на държавата и обществото и способността им за развитие или от тяхното дестабилизиране и криза, от натрупването на деформации и девиации, от общата гражданска и политическа атмосфера.

Човешкият капитал е плод на много фактори и инерции. Но в съвременното общество той така или иначе е резултат и от целенасочената демографска политика, на социалната политика и политиките в образованието и здравеопазването, най-общо – на политиките за възпроизводство на населението и трудовите ресурси, на нацията и народностното ядро на държавата. В този смисъл човешкият капитал и неговата гражданска стратификация, общото му качество и посока на развитие или деградиране зависи от така нар. „*социални* инвестиции". На тях е посветена последната 14-та глава в настоящата книга.

Надявам се, че така анализът, започвайки от демографската криза и конкретните количествени и качествени измерения на деформираното възпроизводство на населението и трудовите ресурси в България, минавайки през проблемите на професионалната и стратификационната, етно-народностната структура и културно-цивилизационното разслояване, интеграция и конфликтност, достигайки до структурата на човешкия капитал и проблемът за социалните инвестиции, завършва своята логика – системна структурно-функционална социологическа логика.[13] Така проблемите на демографската криза и възпроизводството придобиват своя естествен мащаб и макро-значимост.

---

[12] Виж Щетинин, В... *Человеческий капитал и неоднозначность его трактовки*…2001.

[13] В някои икономически анализи се въвежда темата за разграничаване между *физически* и *човешки* капитал – за производствена ефективност, за иновативност и модернизация, за общата факторна производителност на труда. Това по същество е гранична проблематика между икономика и социология, между изследване на вътре-икономическите фактори и така нар. неикономически фактори за производствена и стопанска ефективност. Тук икономическата социология доста начален период на съзряване. Това по същество ми се струва е изоставане от императивите на *информационното* общество и икономика, от новия манталитет на *дигиталното поколение Y (digital natives)*, от рязкото *нарастване на човешкия фактор* в иновациите и производителността.

Като позитивен пример за опит за навлизане в този аналитичен профил бих посочил докладите: *Икономиката на България и ЕС*... Ангелов, Иван и кол. С., 2001, 2003, 2006.